

ВАРЫЯНТНАСЦЬ У ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЙ ЛЕКСІЦЫ

«Варыянтнасць – гэта лексіка-граматычны феномен мовы, які прайяўляеца ў гістарычна рухомым сусідаванні відазміненняу формы аднаго і таго ж слова і забяспечвае матэрыяльную базу для выпрацуўкі найбольш рацыянальнага ў перспектыве спосабу выяўлення» [Шкраба 2004, с. 184]. Пры гэтым пад варыянтам прынята лічыць розныя прайяўленні адной і той жа сутнасці, якая пры ўсіх зменах застаецца сама сабой.

Вывучэнне варыянтнасці абумоўлена запатрабаваннямі нармалізатарскай практикі і знаходзіць непасрэднае адлюстраванне ў лексікаграфіі. Адметнасці кадыфікацыі лексічных норм, якія ў значнай ступені з'яўляюцца факультатыўнымі, найбольш выразна прайяўляюцца ў перакладных слоўніках, бо іх укладальнікі пры пошуку эквівалентаў інтуітыўна імкнуцца адлюстраваць наяўны моўны узус. Пры гэтым у перакладных слоўніках блізкароднасных моў назіраецца часта неусвядомланская тэндэнцыя да дыферэнцыяцыі, што робіць іх загадзя няпоўнымі, у тым ліку і ў плане адлюстравання існуючых лексічных норм. У гэтай сувязі перакладныя слоўнікі народнасных ці аддалена роднасных моў даюць больш поўны малюнак, бо укладальнікі вымушаны шукаць «нейтральны» адпаведнік для кожнага іншаземнага слова, незалежна ад таго, што яно абазначае агульнае паняцце, ці з'яўляешся вузкаспецияльным тэрмінам.

З'ява варыянтнасці ўласціва, як вядома, усім мовам і сведчыць аб іх насыщеніі натуральных зрухаў у сістэме. Аднак у сферы тэрміналогіі непажаданая, што вынікае з самой сутнасці тэрміна, да асаблівасцей якога

належаць сістэмнасць, наяукасць дэфініцыі, тэндэнцыя да монасемічнасці ў межах свайго тэматычнага поля, адсутнасць экспрэсіі і стылістычнай нейтральнасць. Разам з тым у тэрміналагічныя слоўнікі, у склад якіх уваходзіць грамадска-палітычная лексіка (на працягу ХХ ст. падрыхтавана 8 крыніц), уключаюцца і варыянты. Прычына гэтага крыеца, верагодна, у тым, што ў лексікаграфічных даведніках адлюстравана часам аўтарская пазіцыя і прадэманстратыўныя розныя падыходы да спосабаў і прынцыпаў фарміравання беларускай часткі. Акрамя гэтага, самі крыніцы рыхтаваліся ў розныя перыяды фарміравання беларускай навуковай мовы – пачатак і канец ХХ ст. Можна выказаць меркаванне, што праца па унартаванню беларускай лексікі на пачатку стагоддзя ў некаторай ступені знайшла свой адбітак у слоўніковых даведніках, якія на момант укладання лексіконаў, бяспрэчна, былі своеасаблівымі сродкамі арганізацыі нацыянальнай мовы. Сур'ёзны перашкодай у развіцці беларускай слоўніковай дзейнасці ў гэты час выступаў як неўпарядкованасць беларускай мовы, так і недастатковасць уласнай лексікаграфічнай традыцыі. Пры фарміраванні тэрміналагічнага апарату пэунай галіны ведаў аўтары лексіконаў выступалі часам першапраходцамі, вопыт якіх не заўсёды быў удалым. Разам з тым у тагачасных слоўніковых крыніцах назапашаны значныя практичныя напрацуўкі, шкавыя і каштоўныя для выкарыстання ў сучаснай лексікаграфічнай практицы. Характэрным для слоўніковых даведнікаў канца стагоддзя з'яўляецца ўдасканаленне якасці апрацуўкі слоўніковых крыніц: укладанне лексіконаў грунтуецца на значных тэарэтычных і практичных лексікаграфічных дасягненнях. Складальнікі лексіконаў, як правіла, арыентуюцца на існуючыя вопыт слоўніковай спадчыны (пераважна рускамоўнай): даведнікі рыхтуюцца на ўзор ужо наяўных слоўнікаў з уключэннем рускай мовы або руская мова выконвае ролю папярэдняга слоўніка ці ўводзіцца ў склад даведніка як мова-пасярэднік для супастаўлення разнамоўных эквівалентаў. Вызначальным у гэтай сувязі з'яўляецца той факт, што ў значнай колькасці выпадкаў расправаваныя лексіконы шматмоўныя. Стварэннем слоўніковых крыніц займаючыя пераважна спецыялісты-прадметнікі сумесна з лінгвістамі.

На падставе аналізу перакладнай часткі лексіконаў можна адзначыць існаванне паралельных варыянтаў для передачы аднаго паняцця. Пры гэтым вынікаюць разнастайныя магчымасці фіксацыі гэтих варыянтаў: яны або прапануюцца ў якасці сінонімаў у адной слоўніковай крыніцы, або канкуруюць на працягу некалькіх гадоў ці ўсяго стагоддзя, або перыядычна «з'нікаюць» і «з'яўляюцца» у даведніках розных часоў.

Пераважную большасць у слоўніках складаюць словаутваральныя варыянты: *apiekunstwa i apекаванье, апека; pariscusiel i заручнік, заручница, гаручыцель, паручнік, даручнік*. У выніку творчага падыходу да фарміравання беларускай часткі перакладных лексіконаў пры передачы аднаго паняцця пісьмовае бытаванне атрымалі такія лексемы, як *згода i згоднасць, угода, згаджэньне, пагадненьне*. Ужо к сярэдзіне стагоддзя слова *пагадненне*

атрымоўвае значную перавагу, аднак у 80-я гады пад непасрэдным уздзеяннем рускай мовы ў тэрмінографічнае абыходжанне ўводзіцца яшчэ адзін эквівалент паняццю – лексема *дагавор*.

Трэба адзначыць, што пачынаючы з лексікаграфічных крыніц 20-х гадоў сутыкаюцца такія прапановы, як *paragrafka* і *паправа*, *папраўленне*; *ригука* і *пазычка*; *riarecenie* і *затярэчанье*, *супярэчанье*; *rotkip* і *падкупленне*, *закуп*; *spadçyna* і *спадак*, *спадковасць*, *спадкі*; *zabojstwo* і *забой*.

Увайшла ў сучасную беларускую тэрміналогію таксама група намінацый, што перажылі словаутваральныя змены, параун.: *abwinawacenie* і *абвінавачванье*. Варыянт *spryn* (*sprawy*) замяняеца з цягам часу на *спыненне* і *прыпыненне*. Паланізм *niedbalstvo* страчваеца яшчэ ў 20-я гады, і замест яго пашыраеца *нядбайнасць*, *нядбаласць*, *занядбаньне*.

З-за ўстарэласці прыметы, якая пакладзена ў аснову намінацый, слоўнікавая практыка не прымае лексемы *uradnik*, якая заміняеца на *служнік*, *службовец*, *служачы*; замест *prysiażny zasiedaciel* пашыраеца *засядаль*, але ў 20-я гады ёсьць і *асэсар*, *засядаталь*, *лаўнік*, *засядач*, *падсудак*. Яшчэ ў «Словаре белорусского наречия» (1870) І. Насовіча прыводзяеца як жывыя слова *заручэнне*, *маётнасць*, але пачынаючы з 20-х гадоў у тэрмінатворчасці паступова выяўляеца нежыццёвасць гэтых намінацый, і замест іх прапаноўваюцца *зарука*, *парука*, *ручанье*, *запарука* і нават з паметай *гіст. рукаёмства*.

У словаспісы лексікаграфічных прац часам уводзяцца і варыянты, што знаходзяцца на мяжы нормы і аказіяналізмаў. Увядзенне наватвораў можна патлумачыць, верагодна, аўтарскім імкненнем інтуітыўнага упарадкавання адпаведнай галіны ведаў, таму побач з *kraža* ў слоўніках 20-х гадоў сустракаем *крайзьба*, *крадзежа*, *покрадзь*, *крадзеж*, а ў слоўніках сярэдзіны стагоддзя – *пакражжа*; побач з *razwaleńnie* – *дазвол*, *дазваленьне*, *згода*, *адабрэнне*; побач з *umysł* ў слоўніках 20-х гадоў – *намысел*, *замер*, *намер*, а ў слоўніках сярэдзіны і канца стагоддзя – *задума*.

Побач са словаутваральнімі варыянтамі вылучаюцца т.зв. акцэнталагічныя: *majoral* і *маярат*, *процэс* і *працэс*, *kredytor* і *крэдытар*.

У групсе тэрміналагічных словазлучэнняў таксама назіраеца канкурэнцыя, параун.: *падзел маёмысці* і *раздзел маёмысці*; *falszawańnie dokumentu* і *паоробка дакументаў*; *abawiazak dowadu* і *абавязак даказвання*; *prawa zakladu* і *закладская права*; *права пераважнай пакупкі* і *права пераважнай куплі*; *абвяшчэнне памерлым* і *аб'яленне памёрлым*; *прадмет спрэчкі* і *пытанне спрэчкі*; склад злачынства і *састаў злачынства*; *стіена kary* і *замена пакарання*; *члеснае калечтва* і *калечанье*, *накалечанье*, *калечтва*.

Хоць на працягу стагоддзя ва ўмовах канкурэнцыі знаходзяцца варыянты *sprawnie* і *sprawn*, *сысканье*, *зысканье*; *usipiarka* і *atstupka*, але апошнім сам у сферы функцыянування перавагу атрымоўваюць першыя варыянты.

Такім чынам, аналіз беларускай часткі лексікаграфічных даведнікаў з фіксацияй грамадска-палітычнай лексікі вымагае канстатаваць наяўнасць у

іх варыянтаў. Такая сітуацыя абумоўлена часам інтуітыўным падыходам да фарміравання тэрмінасферы, а таксама сведчыць аб тым, што пытанні кадыфікацыі і стандартызацыі адпаведнай галіны застаецца адкрытым, паколькі уніфікацыя лексічных эквівалентаў доўжыцца да сёння. Узнікненне акцэнталагічных варыянтаў абумоўлена, верагодна, няспынным працэсам змянення мовы. Словаутваральная варыянтнасць выклікана, на наш погляд, імкненнем аўтараў слоўніковых крыніц упарадкаваць словаутваральну сістэму тэрмінагаліны наогул і тым самым спрыяць фарміраванию найбольш прадуктыўных словаутваральных мадэлей.